

DOI 10.18524/2304-1587.2019.2(35).185958
УДК343.211.3:001.11

А. В. Борейко

магістрант

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
кафедра конституційного права та правосуддя
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ

У статті досліджується понятійна структура конституційно-правового механізму захисту прав особи, а також аналіз кожного елемента цієї структури окремо. Особливу увагу приділено сутності конституційно-правового механізму захисту прав особи. З'ясовуються складові цього поняття, їх мета і роль у такому складному та малодослідженому механізмі. Також стаття спрямована на побудову цілісного і повноцінного визначення терміну «конституційно-правовий механізм захисту прав особи».

Ключові слова: конституційно-правовий механізм, органи влади, міжнародні інституції, захист прав і свобод, гарантії прав і свобод.

Постановка проблеми. Права і свободи людини, гарантовані Конституцією, законами України та міжнародними угодами, повинні бути такими, щоб кожен міг їх реалізувати. Для забезпечення реалізації прав особи в країні повинен діяти механізм, який допоможе особі захистити свої права у випадку їх порушення. Для того, щоб визначити особливості використання механізму захисту та дослідити практику його застосування, потрібно розібрати теоретичну частину цього питання. У цій статті потрібно визначити поняття «конституційно-правовий механізм захисту прав особи», його структурні елементи і загальну суть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню фундаментальних засад конституційно-правового механізму захисту права присвячено праці багатьох науковців, серед яких С. С. Алексєєв, Ю. М. Тодика, О. О. Лукашова, Н. І. Матузов, А. В. Малько, В. Є. Чиркін, В. Н. Пехов, С. Л. Лисенков, М. О. Баймуратов та інші. Проте, незважаючи на наявні наукові надбання, поняття та сутність явища «конституційно-правовий механізм захисту» залишається не достатньо вивченим і дослідженим, а тому ця тема залишається актуальною.

Метою статті є визначення поняття «конституційно-правовий механізм захисту прав особи», його структурних елементів і загальної суті.

Виклад основного матеріалу. Аналіз існуючих поглядів у теорії конституційного права дає підстави зробити висновок, що останнім часом теорія правових механізмів привертає все більше уваги науковців. На думку С. С. Алексєєва, «Найбільш повне розуміння закономірностей певних явищ досягається у результаті дослідження механізму їхньої дії» [1, с. 3]. Також погоджуємось з висновком Ю. М. Тодики: «Недостатньо мати матеріальні

норми і розвинену систему законодавства, а потрібні чіткі механізми їх втілення в життя, що повною мірою стосується конституційно-правової сфери» [2, с. 336-337].

Для початку з'ясуємо, що являє собою «юридичний механізм захисту»: «...для забезпечення здійснення та захисту прав і свобод людини й громадянина Конституція і законодавство України передбачають можливість здійснення громадянами певних дій, а також утворення системи органів держави, призначенням якої є допомога громадянам у реалізації і захисті їх прав. Для можливості здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод існує система органів, які захищають і забезпечують ці права та свободи, утворюють юридичний механізм захисту прав людини» [3]. Тобто юридичний механізм захисту є сукупністю певних засобів, способів і форм захисту прав людини. Адже неможливо розробити один спосіб чи форму захисту, які б розповсюджували свою дію на всі випадки порушення прав і свобод, тому законодавство має передбачати можливість реалізації цього механізму щодо всіх випадків, які потребують захисту.

М. Стрельбіцький дає таке визначення поняття «юридичний механізм захисту прав людини»: «...це можливості здійснення громадянами певних вчинків щодо захисту власних прав і свобод» [3]. Саме таке визначення є доцільним для відображення суті «юридичного механізму захисту», але і в ньому є що доповнити, бо таке визначення не повною мірою розкриває наведений термін. Адже, визначивши основу цього поняття, а саме юридичний механізм (правовий механізм), можна розширити визначення поняття «механізм захисту». Юридичний механізм – це взята в сукупності система правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин. У даному випадку – суспільних відносин у сфері захисту прав особи.

Також візьмемо до уваги ще одну думку: «Поняття «механізм» розкривається як система правових засобів, метою яких є захист прав людини. Потреба в такому захисті виникає при вчиненні певного правового правопорушення чи протиправного діяння. Право на захист – це матеріальне право правоохоронного характеру, яке виникає в момент порушення права на стороні потерпілого. Право на захист означає можливість вдатися у необхідних випадках до примусової сили держави, тобто суб'єктом правоохоронного відношення, як правило, мусить бути державний орган, без якого такий примус неможливий» [4]. Це поняття хоч і є дещо схильним до сфери кримінального права, але воно розкриває всю сутність механізму захисту, який реалізує право людини на захист. Тобто скоєння однією особою правопорушення проти іншої особи запускає механізм реалізації права на захист потерпілої особи. Тож визначимо, що юридичний механізм захисту прав особи – це система способів, засобів, форм державного та недержавного захисту особою її порушених прав, свобод і законних інтересів, що гарантуються їй джерелами права.

«Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав – це система державної влади, функцією якої є захист прав людини, процедури

такого захисту, а також конституційне право людини на захист, яке реалізується за допомогою держави і за цією процедурою» [4].

Це визначення, на нашу думку, є дещо неповним, оскільки включає в себе державний механізм захисту, але не враховує існування способів захисту міжнародного характеру та застосування допомоги недержавних (громадських) організацій, а також самостійний захист особою своїх прав і свобод. За своєю суттю наведені нами способи захисту є не менш дієвими та вагомими, наприклад, коли мова йде про захист права на свободу думки та слова, що має світове визнання й закріплено на міжнародному рівні.

Для прикладу, Конституція України встановлює, що «...чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [5, ст. 9]. І оскільки міжнародні договори є частиною національного законодавства, то Україна повинна визнавати і міжнародні інституції, що забезпечують захист прав і свобод людини, які закріплені в договорах, підписаних нею. Що ж стосується захисту громадськими організаціями, то, наприклад, Конституція України закріплює таку норму: «Громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [5, ст. 36]. Із зазначеного випливає, що громадські організації і є однією зі складових механізму захисту прав і свобод людини. Вони є недержавними інституціями, а отже, і незалежними як від держави в цілому, так і від окремих органів державної влади зокрема.

Після аналізу всіх складових частин терміну «конституційно-правовий механізм захисту прав людини» можна дати визначення, яке повною мірою буде охоплювати наш предмет дослідження. Конституційно-правовий механізм захисту права особи – це система державних, міжнародних і громадянських інституцій, функціями яких є захист прав фізичних та/або юридичних осіб, процедури такого захисту, а також конституційне право на захист, яке реалізується завдяки цим процедурам за допомогою держави, міжнародних інституцій та громадських об'єднань.

За своєю сутністю конституційно-правовий механізм об'єднує в собі суб'єктів захисту права та процедуру взаємодії – суб'єктів, метою яких є реалізація конституційного права на захист. Суб'єктами, з одного боку, є особи, які звертаються за захистом своїх прав (фізичні та/або юридичні особи).

Тому це значно розширює право на захист, адже в первісному варіанті і сам механізм захисту, і право на захист розглядалися лише в контексті прав фізичних осіб.

З іншого боку, суб'єктами є державні, міжнародні та громадянські інституції, які здійснюють відповідні дії щодо порушеного права особи, щоб відновити це право та захистити його від порушень у подальшому.

Окрему увагу слід приділити умовам реалізації механізму захисту прав особи, що і буде описано нижче. Необхідними умовами забезпечення функ-

ціонування механізму захисту прав людини виступають гарантії основних прав і свобод людини [4]. Це не єдина точка зору щодо важливості гарантій для реалізації механізму захисту прав особи: «Існує точка зору, що механізм реалізації конституційних прав і свобод людини й громадянина складається насамперед з гарантій їх забезпечення або поєднує гарантування, реалізацію й охорону конституційних прав і свобод людини» [6]. І в цій думці гарантії виступають не просто умовою реалізації механізму захисту прав і свобод особи, вони поєднуються з ним, адже саме наявність гарантій дає можливість особі реалізовувати свої права, в тому числі право на захист, що, до речі, виступає однією з гарантій реалізації прав людини.

Тож розглянемо, що є по суті «гарантіями прав» і якими є їх види. За допомогою у визначенні суті юридичних гарантій звернемося до думки науковців. Так, видатний дослідник М. С. Малєїн вважає: «Юридичні гарантії – це норми права, які передбачають у своїй сукупності правовий механізм, покликаний сприяти реалізації діючих законів» [7, с. 41]. За цією думкою, саме юридичні гарантії забезпечують дію механізму захисту прав людини, тобто є умовою його реалізації, як ми і припускали вище.

Професор М. О. Баймуратов вважає: «Юридичні гарантії охоплюють всі правові засоби, які забезпечують здійснення і охорону прав і свобод людини й громадянина» [8, с.334]. У цьому визначенні гарантії розуміються вже не як норми права, а як правові засоби. Потрібно розкрити це поняття для кращого розуміння різниці в думках науковців, наведених вище. «Правові засоби – це певні юридичні категорії та діяння суб'єктів по їх застосуванню з метою досягнення конкретного результату» [9, с. 299]. З таких позицій впливає, що професор М. О. Баймуратов вкладає у поняття «юридичні гарантії» набагато більший зміст, ніж професор М. С. Малєїн, адже перший відносить туди і нормативні акти, і саму реалізацію цих актів, тобто конкретні дії осіб за правовими нормами, що є юридичними гарантіями механізму захисту прав людини.

Але існує думка, яка ще більше масштабує визначення терміну «юридичні гарантії». Так, професор О. Ф. Скакун під гарантіями прав, свобод і обов'язків людини й громадянина розуміє «...систему соціально-економічних, політичних, юридичних умов, способів і засобів, які забезпечують їхню фактичну реалізацію, охорону та надійний захист» [10, с. 203]. Відповідно до зазначеної думки, за своєю суттю юридичні гарантії охоплюють всю систему захисту прав і свобод людини.

Аналізуючи наведені визначення юридичних гарантій, стає зрозумілим, що гарантії прав і свобод особи є умовою захисту їх від порушень, оскільки у вузькому сенсі вони дають можливість реалізувати механізм захисту прав, а у широкому – породжують цей механізм і захищають права та свободи особи.

Таким чином, під юридичними (правовими) гарантіями прав і свобод особи ми пропонуємо розуміти загальнообов'язкові, встановлені державою або міжнародною організацією та закріплені в міжнародних договорах і національному законодавстві принципи й норми, які забезпечують здійс-

нення прав і свобод шляхом регламентації належного порядку їх здійснення, охорони та захисту.

Тепер розподілимо юридичні гарантії на види та визначимо кожний з них, а також наведемо приклад для детального аналізу питання юридичних (правових) гарантій як умов реалізації механізму захисту прав і свобод особи.

«Серед правових гарантій, за критерієм їх змісту, можна виділити: а) матеріальні (положення правових норм, які безпосередньо містять ті чи інші приписи та заборони); б) процесуальні (положення, які визначають процес реалізації матеріальних гарантій); в) організаційні (положення, які зокрема визначають систему судових і власне правоохоронних органів, інших органів державної влади і органів місцевого самоврядування, встановлюють їх функції, повноваження їх посадових і службових осіб)» [11].

Залежно від рівня їх юридичного статусу, правові гарантії поділяються на міжнародно-правові та національні (конституційні та галузеві).

Міжнародно-правові гарантії встановлено в чинних міжнародних договорах, обов'язкових для держави. Прикладом таких гарантій для 47-ми держав світу є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, яка регулює можливість захисту прав особи в Європейському суді з прав людини, а також містить норми щодо організації діяльності цього суду.

Конституційні гарантії складаються із принципів конституційно-правового статусу особи, а також із конституційних норм, у яких визначено повноваження відповідних органів державної влади та їх посадових осіб щодо забезпечення прав і свобод людини й громадянина, їх відповідальність, передбачено інші засоби здійснення відповідних прав і свобод людини й громадянина, а також спеціальні можливості, призначені для найбільш ефективної реалізації прав, свобод та інтересів особи. Наприклад, у Конституції України передбачено низку конкретних гарантій, які існують і в інших джерелах права. До таких належать:

- право на оскарження у суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів самоврядування, посадових і службових осіб [5, ст. 55];
- право на відшкодування за рахунок держави або органів місцевого самоврядування матеріальної шкоди, що завдана незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю зазначених органів і осіб [5, ст. 56];
- право знати свої права та обов'язки; закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом (закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, але не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є не чинними) [5, ст. 57];
- гарантія неприпустимості зворотної дії закону (ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визначалися законом як правопорушення) [5, ст. 58];

- право на професійну правничу допомогу, яке означає, зокрема, що кожен вільний у виборі захисника своїх прав, і що у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безплатно [5, ст. 59];
- принцип необов'язковості виконання явно злочинного розпорядження чи наказу [5, ст. 60];
- принцип презумпції невинуватості людини (особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду, і що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину) [5, ст. 62];
- гарантія неприпустимості обмеження окремих конституційних прав і свобод, яка означає, що певний перелік прав і свобод не може бути обмежено, крім випадків, передбачених Конституцією [5, ст. 64];
- юридична відповідальність (її суть полягає у тому, що захист і охорону прав і свобод особи вона забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам і свободам.

Інші правові гарантії реалізації конституційних прав і свобод особи зазвичай містяться в джерелах права держави. Ці правові гарантії мають різні форми. Вони складаються із норм, що регулюють порядок реалізації тих чи інших можливостей особи, встановлюють відповідальність за неправомірне обмеження конституційних прав і свобод або містять засоби стимулювання посадових осіб до належної поведінки. Та, на жаль, на прикладі України простежується, що ці норми є дещо розрізненими, часто неузгодженими з відповідними нормами Конституції України та інших законів, але в сукупності вони створюють можливість для реалізації механізму захисту прав особи.

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження такого поняття, як «конституційно-правовий механізм захисту права особи», можна досить довго конструювати його визначення, але суть в тому, що це поєднання права особи на захист, сукупності процедур, методів, способів захисту та інституцій, що реалізують захист прав особи. Ці інституції можуть бути як державними, так і громадськими, а також міжнародними. В будь-якому випадку всі можливі засоби захисту прав особи включаються до цього механізму, а сама можливість, саме право на захист, є основою, що породжує цей механізм, і створена система органів та організацій функціонує для реалізації цього права. Саме тому важливою є дієвість механізму захисту прав особи, умовами якого виступають гарантії прав людини та юридичних осіб. Ці гарантії дають початок дії кожній інституції та можливості особам захистити свої права у випадках, коли вони порушені чи то державою, чи іншими особами публічного та приватного права. Важливим є також те, що існує можливість захисту як від рівного за положенням та статусом суб'єкта права, так і від вищого суб'єкта, такого як держава, що створює самі норми права. Тож суть цього механізму в тому, щоб конкретне право завжди можна було захистити, незважаючи на те, хто його порушив.

І для цього сам механізм має різні способи та форми захисту, які потрібно дослідити та проаналізувати не тільки в теоретичному, а й у практичному плані. Адже кожна з інституцій по-різному здійснює захист прав, і деколи потрібно звернутися до кожної з них, аби відновити своє порушене/оспорюване право. Не завжди механізми звернення до усіх органів можуть бути простими і дієвими, тож їх сутність має стати предметом окремих наукових пошуків.

Список літератури

1. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве: монография. Москва: Юрид. лит., 1966. 187 с.
2. Тодика Ю. М. Конституція України: проблеми теорії і практики: монографія. Харків: Факт, 2000. 608 с.
3. Стрельбіцький М. Права людини та механізм їх захисту. *Кам'янець-подільська районна державна адміністрація*: веб-сайт. URL: https://kp-rda.gov.ua/more_news2/09-37-46-14-12-2018/ (дата звернення: 10.09.2019).
4. Національний механізм захисту прав та свобод людини. *UaPravo.com – Бесплатные Юридические Консультации*: веб-сайт. URL: http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=4221&id_book=0&id_parent=0&id_vid_res=17 (дата звернення: 10.09.2019).
5. Конституція України: Основний Закон України від 28.06.1996 р. №254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст.141.
6. Нелін О. Конституційний механізм захисту основних прав і свобод людини і громадянина у правовій доктрині України. *Юридична Україна*. 2016. № 5-6. С. 9-13.
7. Малєин Н. С. Повышение роли закона в охране личных и имущественных прав граждан. *Советское государство и право*. 1974. № 6. С. 41-48.
8. Баймуратов М. О. Міжнародне право: навчальний посібник. Харків: Одиссей. 2000. 334 с.
9. Зайчук О. В., Онщенко Н. М. Теорія держави і права: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.
10. Скакун О. Ф. Теория государства и права: навчальний посібник. Харків: Консум; Ун-т внутр. справ, 2008. 704 с.
11. Гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. *Головне управління Держгеокадастру у Миколаївській області*: веб-сайт. URL: <http://mykolaivska.land.gov.ua/гарантії-реалізації-та-захисту-конст/> (дата звернення: 10.09.2019).

Стаття надійшла до редакції 05.10.2019 р.

А. В. Борейко

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра конституционного права и правосудия
Французский бульвар, 24/26, Одесса, 65058, Украина

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЛИЦА: ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ

Резюме

В статье определяется понятие конституционно-правового механизма защиты прав лица, анализируются особенности понимания этого термина в связи с его многогранностью и сложным составом. Отдельное внимание уделено рассмотрению элементов указанного понятия, одним из которых является совокупность государственных, международных и общественных органов и организаций, осуществляющих защиту прав лица в случае их нарушения. Также исследуется и другой элемент конституционно-правового механизма, а именно – право на защиту, то есть возможность лица в случае нарушения своих прав обратиться в государственные органы, международные и общественные организации за защитой. Кроме того в статье указывается, что понятие «механизм» также включает регулирование взаимодействия с органами и организациями для защиты своих прав, то есть путь реализации права на защиту от начала (нарушения права лица) до конца (соответствующего решения институции, в которую лицо обратилось за защитой). В результате проведенного исследования сделаны выводы о комплексной природе конституционно-правового механизма защиты прав лица.

Ключевые слова: конституционно-правовой механизм, органы власти, международные институции, защита прав и свобод, гарантии прав и свобод.

V. Boreiko

Odesa I. I. Mechnikov National University,
The Department of Constitutional Law and Justice
Frantzuzskiy Boulevard, 24/26, Odesa, 65058, Ukraine

**CONSTITUTIONAL AND LEGAL MECHANISM OF THE
PERSON'S RIGHT DEFENCE: CONCEPT AND ESSENCE**

Summary

The author defines the concept of a “constitutional and legal defence mechanism” somewhat difficult, because the term itself is quite complicated for understanding and research due to in essence it combines several elements. The article examines the elements of this concept, one of which is the totality of state, international and public bodies and organizations that protect the rights of a person in case of violation. The author also explores another element of the central concept of the article, namely, the right to defence, that is, the possibility of a person in cases of violation of his rights to apply to state bodies, international and non-governmental organizations for protection. In addition, the article states that the concept of “mechanism” also includes the regulation of interaction with bodies and organizations to protect their rights, that is, the way to exercise the right to protection from the beginning (violation of the person's right) to the end (therelevant decision of the institution to which the person applied for protection). Subsequently, the author writes that in its combined form it is called the constitutional and legal mechanism of person's right defence.

Key words: constitutional and legal mechanism, authorities, international institutions, protection of rights and freedoms, guarantees of rights and freedoms.